

Kató Szabolcs-Ferencz*

Az egy Isten az istenek között.

JHWH legősbibb profilja a modern kutatás fényében

Ha valaki figyelmesen olvassa az Ószövetséget, számos kérdése merülhet fel még akkor is, ha csupán a magyar fordítások alapján tájékozódik a szövegben. Az egyik ilyen „nehéz természetű” kérdés a többistenhithöz kapcsolódik. Némely helyen úgy néz ki, mintha Isten nem egyedül volna lakóhelyén, hanem más isteni lények is körülvennék. Például a Zsolt 82,1-ben ez áll: „Isten áll az Istennek gyülekezetében, ítél az istenek között”. (Károli)¹ Ha csak a fordítás szövegéből indulunk ki, akkor is különös a megfogalmazás. Miért jelenik meg kétszer Isten neve – egyszer a mondat alanyaként, másodsor pedig egy helyhatározói bővítményben –;² és miért nem olvasunk csupán csak ennyit: Isten megáll a ő gyülekezetében. Talán így értik sokan az összetett mondat első tagját, de a második mondatban mégis ott van a többes szám jele az isten főnév végén. Isten tehát más istenekkel együtt tevékenykedik a földön túli szférában? Nehéz lenne a szöveg alapján más következtetésre jutni.

Az 1Móz 6 beszámol Isten fiairól, akik egyértelműen másak, mint az emberek, és ha Isten fiai, akkor nekik is isteneknek kell lenniük. Ugyanígy sokat tárgyalt kérdés a teremtéstörténetben használt többes számú igealak: „teremtsünk embert” (1Móz 1,26), amely azt feltételezi, hogy más lények is jelen vannak Isten mellett, akik egyértelműen nem tartozhatnak a még meg sem teremtett emberi nemzetséghez, tehát az isteni szféra tagjai. Az óegy-

* Dr. Kató Szabolcs Ferenc adjunktus a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet ószövetségi tanszékén.

¹ A tanulmányban szereplő bibliai szövegrészleteket rendszerint a revideált új fordítás (RÚF) szerint közlöm. Saját fordítás esetében a szöveget *dőlt* betűvel szedtem.

² A héber szövegben természetesen ennél árnyaltabb a kijelentés. Ott Isten (אלהים) az Él (אל) gyülekezetében áll. Ez utóbbi főnév lehet egyaránt tulajdonnév és köznév, azaz utalhat Élre, a kánaáni térségből jól ismert főistenre, de utalhat köznévként az isteni szféra egyik tagjára is, azaz *egy* istenre. A Jn 10,34–36 a 82. zsoltár hallgatóira vonatkoztatja metaforikusan a zsoltár szövegében említett isteneket. Ott azonban az evangélium szerzője nem a szöveg exegézisét adja, hanem saját érvelésébe építi be a zsoltár egyik kijelentését. Az istenek kérdését ld. a továbbiakban.

ház kezdettől fogva egy trinitárius megfogalmazást látott ebben a versben, míg az újabb dogmatikák az Ézs 6 és az 1Kir 22,6 mintájára az angyalok udvartartását vélik felfedezni a szöveg háttérében.³ De ha angyalokról beszélünk is, azzal máris kikerültük a többistenhit problémáját? Ahhoz, hogy megértsük, mit jelent a többistenhit az ókori Közel-Keleten, meg kell értenünk, hogy mit jelölnek az isteni lényekre használt főnevek, azaz mit jelentenek az „isten”, „angyal” köznevek, és ezeknek fényében kell újra megvizsgálnunk a többistenhit koncepcióját. Ha mindezt tisztáztuk, feltehetjük a kérdést: hol is foglal helyet Isten ebben a számunkra talán idegen vallási világképben?

Isten, istenek, angyalok

Az istenfogalom tisztázásakor fontos konkretizálni a vizsgálandó tárgyát. A következőkben az ókori Közel-Kelet bronzkori, illetve vaskori istenfogalmáról beszélünk, amely megjelenik az Ószövetség lapjain is, és nem a kései filozófia istenképzetéről, amely adott esetben modern gondolkodásunk alapját is képezheti.⁴ Kik az istenek az ókori Közel-Keleten? Röviden: olyan lények, akik a természet törvényein túllépő dolgokat képesek véghez vinni,⁵ vagyis erejükben, szépségükben és képességeikkel messze meghaladják az embereket.⁶ Ezt a meghatározást nemcsak az etimológia, hanem számos szövegösszefüggés is alátámasztja. Az אֱלֹהִים főnév, valamint az abból másodlagosan képzett אֱלֹהֵי־ hosszabb forma és a többes számú אֱלֹהִים alak valószínűleg a sémi 'wl gyökre megy vissza, amelynek jelentése: „erősnek/elsőknek lenni”.⁷ Aki valamilyen különleges erőt birtokol az egy אֱלֹהִים, azaz egy isten.

³ A kutatástörténethez ld. Westermann, C.: *Genesis 1–11*. BK I/1. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1976, 200–201. Westermann azt az értelmezést követi művében, hogy a kérdéses helyen *pluralis deliberationis*szal van dolgunk, azaz Isten önmagával tart tanácskozást, és többes számban fejezi ki gondolatait.

⁴ Az istenfogalom filozófiai recepciójához és alakulásához ld. Gericke, J.: *What is a God?* T & T Clark, London–New York 2017.

⁵ Smith, M. S.: *God in Translation*. FAT 57. Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 11–15.

⁶ Toorn, K. van der: God I. In: Toorn, Karel van der – Becking, Bob – Horst, Pieter W. van der (szerk.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. [DDD] 2nd extensively rev. ed. Brill, Leiden – Eerdmans, Grand Rapids, Mich. 1999, (352–365) 357–358.

⁷ Pfeiffer, H.: Gottesbezeichnungen/Gottesnamen (AT). In: *WiBiLex. Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*. <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/19928/> (2020. ápr. 14.). Vö. Schmidt, W. H.: אֱלֹהִים. In: Jenni, Ernst – Westerman, Claus (szerk.): *Theologisches Handwörterbuch*.

Jól látható ez az 1Kir 18,24-ben, ahol Illés azáltal bizonyítja, hogy Baál és JHWH közül ki az igazi isten, hogy ki képes tűz által felelni: „Amelyik isten tűzzel felel, az az isten.” A természetfeletti csoda mutatja meg egyik vagy a másik istenségét. A 2Kir 1-ben JHWH azzal mutatja meg erejét/istenségét, hogy Baálzebub helyett tárja fel a jövődőt Ahazjá előtt. JHWH istensége Hóseás próféciájában is tetteiben mutatkozik meg, amelyekkel messze felülmúlja az embereket: „...nem döntöm újból romlásba Efraimot, mert Isten vagyok én, nem ember” (Hós 11,9). Úgy tűnik, hogy JHWH-t az Ószövetségben is tettei, csodái, embereket felülhaladó képességei teszik istenné. Ő azért אֱלֹהִים, mert csodákat tesz, megszabadítja Izráelt.

Az Ószövetség azonban nemcsak JHWH-t nevezi meg אֱלֹהִים-ként. Ott vannak mellette az idegen istenek: Kemós, Dágon, Baál stb. (Bír 11,24; Bír 16,23; Jer 7,9), akiket szintén אֱלֹהִים-nak nevez a szöveg. Ezek az istenek általában olyan szerepet töltenek be az idegen népek vallásában, mint JHWH az Izraelében: gondoskodnak népük hadi sikereiről, megszabadítják vagy kiszolgáltatják népüket. Azonban feltűnő, hogy az Ószövetség nemcsak ezeket a kultusszal rendelkező mennyei lényeket nevezi אֱלֹהִים-nak, hanem más személyeket is, például JHWH küldötteit, az úgynevezett angyalokat (מַלְאָכִים). A Bír 13,22-ben azt olvashatjuk, Mánóah rájön, megtudja, hogy JHWH angyalával beszélt (וְאִזְיָדַע מְנוּחַ בִּי־מַלְאָכֵי יְהוָה הוּא), és ez a felismerés rögtön egy rémült felkiáltásban jut kifejezésre: *Bizony meghalunk, mert istent láttunk* (מוֹת נָמוּת בִּי אֱלֹהִים רָאִינוּ). Ebben a szövegösszefüggésben világos, hogy Mánóah tudja: JHWH angyalával volt dolga; de az is világos, hogy ez a lény egy אֱלֹהִים, azaz egy mennyei világhoz tartozó személy. Tehát a מַלְאָכִים is isteni lény, egyfajta isten. Ez megfelel annak, amit más népeknél is látunk, és ahol az isteni hírvivők szerepét a panteon alacsonyabb rangú istenei töltötték be. Ugaritban a kézműves Kotaru wa Hasisu, Gupanu wa Ugaru (Baál hírvivői) és más különféle szolgálatot teljesítő istenek a panteon alsó rétegéhez tartoznak.⁸ Ehhez hasonlóan Mezopotámiában is az alacsonyabb rangú istenek – gyakran Nuska és Kakka – közvetítették a megbízó istenek üzeneteit.⁹ Tehát maguk az isteni küldöttek is istenek, akik megbízójukat

terbuch zum Alten Testament. [THAT] Band 1. Chr. Kaiser, München – Theologischer Verlag, Zürich 1971, (142–149) 142.

⁸ Smith, M. S.: *The Origins of Biblical Monotheism.* Oxford University Press, Oxford 2001, 54–58.

⁹ Meier, S. A.: Angel I. In: *DDD*, (45–50) 46.

képviselik, és a rangsorban elmaradnak a többi isten mögött.¹⁰ Fontos azonban, hogy nem rendelkeznek önálló kultusszal, nem részesülnek áldozatban,¹¹ és ez megkülönbözteti őket a főbb istenektől. Ezért a mai ember talán nem nevezné őket isteneknek.¹²

Az Ószövetség a מְלַאֲכָיִם szóval nevezi meg Isten küldötteit. Ez a kifejezés – ellentétben מַלְאָכִים-mal – etimológiailag nem valamilyen kvalitást rejt magában, hanem feladatot: viselője „munkakörét”. A névszó alapját képző מְלַאֲכָיִם gyök egyszerűen csak annyit jelent, mint „elküldeni”.¹³ A מְלַאֲכָיִם egyszerűen „küldöttek”, akik valamilyen üzenetet adnak át valakinek a megbízásából. Nem is kizárólag csak JHWH küldötteit jelölik,¹⁴ hanem némely esetben éppen emberi hírnökökre vonatkoznak (1Sám 11,4; 1Kir 19,2).¹⁵ Úgy tűnik,

¹⁰ Westermann, C.: *Isten angyalainak nincs szárnyuk*. Kálvin Kiadó, Budapest 2000, 83., 88.

¹¹ Uo. 64–65.

¹² Némely modern elgondolás szerint csak azokat a lényeket kellene isteneknek neveznünk, akik nemcsak a mítoszok és eposzok szövegeiben jelennek meg, hanem emellett fontos szerepet töltenek be a nép életében, és kultuszban is részesülnek. Ahn, G.: *Monotheismus und Polytheismus als religionswissenschaftliche Kategorien?* In: Oeming, Manfred – Schmid, Konrad (szerk.): *Der eine Gott und die Götter*. Theologischer Verlag, Zürich 2003, (1–10) 5–6.

¹³ A héberben a gyök nem használatos, viszont az ugariti megfelelője egyértelműen tisztázza a fenti jelentést. Ld. Ficker, R.: מְלַאֲכָיִם In: *THAT*, 2. Band, (900–908) 900.

¹⁴ JHWH küldöttei annyira közel állnak JHWH-hoz, hogy némely szövegben nagyon nehéz elkülöníteni JHWH és a küldötte tetteit, mondatait, egyáltalán fellépését. Az angyal nagyon gyakran úgy lép fel, mintha személyében maga JHWH cselekedne, szólna (1Móz 16; 21; 22; 2Móz 3; Bír 6 stb.) Ennek magyarázatára sokféle elgondolás született. 1. Az angyal nem más, mint Isten logosza, azaz a Szentháromság második személye, aki megtestesül, és megszólal a hírnök alakjában. 2. A kérdéses hagyományokba az angyalok alakját később fűzték be, hogy a szövegek antropomorfizmusát enyhítsék, és a cselekvő JHWH helyett küldötte jelenjék meg. 3. Az angyal tulajdonképpen maga JHWH, aki ebben a formában jelenik meg a megszólított emberek előtt. 4. Az ókori gyakorlat szerint a küldött és a küldő szoros kapcsolat áll egymással: a hírnök küldöttét képviselte, és minden, amit vele cselekedtek, egyet jelentett a küldő személye iránt tanúsított magatartással. Ez a szoros kapcsolat magyarázná, hogy miért beszél a küldött úgy, mintha a küldő személyesen lenne jelen, és szólna általa. A témához ld. Hilbrands, W.: *Das Verhältnis der Engel zu Jahwe im Alten Testament, insbesondere im Buch Exodus*. In: Roukema, Riemer et al. (szerk.): *The Interpretation of Exodus: Studies in Honour of Cornelius Houtman*. Contributions to Biblical Exegesis & Theology. Peeters Publishers, Leuven–Paris–Dudley, MA 2006, (81–96) 89–91. Vö. Westermann, C.: *Isten angyalainak nincs szárnyuk*, 46.

¹⁵ Karasszon István: *Ni ange ni bête*. In: uő: *Az Ószövetség varázsa*. Új Mandátum, Budapest 2004, (35–51) 41.

hogy míg a magyar „angyal” kifejezés kizárólag a mennyei követeket jelöli az egyházi szóhasználatban, a héber kifejezés egyaránt vonatkozhat emberekre és isteni lényekre, és ez utóbbi esetben az אֱלֹהִים-lények bizonyos csoportját jelöli. Minden esetben a kontextus tisztázza, hogy a מְלַאכִּים esetében emberi vagy isteni személyekről van szó.

Az אֱלֹהִים kifejezés bizonyos esetben a halott lelkekre is használatos. Amikor az endori halottidéző, akit „endori boszorkány” néven szoktak említeni, megidézi Sámuel Saul számára, Sámuelre vonatkozva azt mondja: *istent látok feljönni az alvilágból*¹⁶ (אֱלֹהִים רָאִיתִי עֹלִים מִן־אֶרֶץ) – 1Sám 28,13; vö. Mik 3,7). A magyar bibliafordításokban (Károli, MBT, RÚF) az „istenféle” kifejezést olvassuk, az eredetiben azonban csak az „isten” főnév szerepel. Sámuel אֱלֹהִים-ként létezik az alvilágban, amolyan istenféle létformában él. Mit jelent ez? Semmiképpen sem azt, hogy Sámuel vagy az isteni küldöttek (angyalok) egyenrangúak lennének JHWH-val, hanem sokkal inkább azt, hogy az אֱלֹהִים szó sokkal tágabb értelemben használatos. Ez a szó szembenállást fejez ki, amely az emberek világát helyezi szembe a mennyei világgal. Minden lény, amely nem ezen a világon létezik, אֱלֹהִים-lény. Az אֱלֹהִים-lények között azonban létezik egy rangsor: az angyalok JHWH szolgálatában állnak, tehát egyértelműen alárendelt viszonyban vannak JHWH-val. Ehhez hasonlóan a démonok¹⁷ is a földöntúli világ lényei, akik hatalmasabbak

¹⁶ A halál kontextusában használt אֶרֶץ kifejezés egyértelműen az alvilágra utal, és nem általában a földre vagy az országra. A terminológiához és a tematikához ld. Berlejung, A.: *Tod und Leben nach der Vorstellungen der Israeliten*. In: Janowski, Berndt – Ego, Beate (szerk.): *Das biblische Weltbild und seine altorientalischen Kontexte*. FAT 32. Mohr Siebeck, Tübingen 2001, (465–502) 485–486.

¹⁷ A démon szó a görög nyelv hatására honosodott meg modern nyelvekben, az Ószövetség azonban több szóval jelöli az ártó lények különféle csoportjait: שָׁדַד (5Móz 32,17; Zsolt 106,37); שָׁעִיר (Ézs 13,21); אֵי (Ézs 34,14) stb. Ld. összefoglalóan Frey-Anthes, H.: *Dämonen/Dämonenbeschwörung* (AT). In: *WiBiLex. Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*. <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/16101/> (2020. ápr. 15.). Magyarul jó összefoglalót nyújtanak: Karasszon István: *Ni ange ni bête*, 37–40. Gér, A. L.: *Vázlatok az ószövetségi „démonológia” tárgyából*. In: Zsengellér József – Trajtler D. Ágnes (szerk.): *„A Szentnek a megismerése ad értelmet”*. Conferentia Rerum Divinarum 1–2. L’Harmattan, Budapest 2012, 19–31; Bozó Réka: *Démon(i) névmutató – ártó lények és erők az Ószövetségben*. In: *Kre-Dit* 2019/1. <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/bozo-reka-demoni-nevmutato-arto-lenyek-es-erok-az-oszovetsegben/> (2020. ápr. 18.)

az embereknél, de kisebbek az isteneknél.¹⁸ Ahogy az emberi világ is társadalmilag rétegződött, úgy a mennyei világ is hierarchikus berendezkedést mutat. Minden mennyei lény אֱלֹהִים-lény, azonban ez csak az evilágtól való elkülönülésüket és nem az egymás közötti viszonyukat tisztázza.

A fentiek fényében úgy tűnik, ha a monoteizmus és a politeizmus jelenségeit az אֱלֹהִים-képzet alapján akarjuk megfogalmazni, akkor azt kell mondanunk, hogy nem létezik olyan monoteizmus, amely csak egy isteni lényről tudna, és hogy a többieket valamilyen más jelzővel lehetne illetni.¹⁹ Egy ennyire „üres” mennyei világ elképzelhetetlen az ókori ember számára. A kérdés – a sémi gondolkozás felől közelítve – nem az, hogy voltak-e más isteni lények, hanem az, hogy ezek JHWH-val egyenrangú vagy pedig fölötte álló isteni lények az izraeli gondolkozásban? Volt-e *olyan, mint JHWH* (vö. 2Móz 15,12; 5Móz 3,20; Zsolt 35,10; 77,14; 89,7 stb.) az isteni lények hierarchiájában, és ha igen, azokhoz viszonyítva hol helyezkedett el JHWH a vallásos képzetek világában? Az világos, és ez ma már konszenzusnak számít, hogy a fogság utáni korban az angyalokon kívül visszautasítják a JHWH-hoz fogható lények elvi létezését is. Ennek kiváló szemléltetője Deutero-Ézsaiás, aki több helyen is megfogalmazza JHWH egyedüliségét (Ézs 40,12–26; 43,8–13; 45,5–4 stb.).²⁰ A fogság előtti korban azonban úgy tűnik, hogy Izrael nemcsak JHWH-t tisztelte. Ennek emlékezte az egész Ószövetségben végig kísérhető polémiában ragadható meg a leginkább. A különféle istenek elleni felszólalás

¹⁸ Berlejung, A.: Dämon. In: Berlejung, Angelika – Frevel, Christian: *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament*. 2., unveränderte Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2009, 127–129.

¹⁹ Érdekes lenne ilyen értelmű istenfogalom alapján megvizsgálni az Újszövetség krisztológiai kijelentéseit, és feltérképezni, hogy egy nem görög filozófiai alappal, hanem sémi háttérrel rendelkező ember mit értett azon, hogy a messiás az אֱלֹהִים fia, és ezért ő maga is אֱלֹהִים.

²⁰ A próféta fellépését megelőző korban, illetve azzal párhuzamosan Márduk és Assur isten esetében is megfigyelhetünk egyfajta monoteista tendenciát. Némely szövegben az isteneket Márduk egy-egy neveként fogják fel, amely azt sugallja, hogy az istenek nem többek Márduk egy-egy isteni megnyilvánulásánál. Az Enuma Elis teremtéposzban Márduknak 50 neve van, amelyek tulajdonképpen a többi isten felségjelzőinek felvétele által áll össze. Hasonló jelenség figyelhető meg az asszír vallásban is Assurral kapcsolatban. Deutero-Ézsaiás valószínűleg ezeknek hatására és a Márduk-vallás monoteista tendenciáinak ellensúlyozására fogalmazza meg saját kontextusában JHWH egyedüliségének gondolatát. Albani, M.: *Deuteriojesajas Monotheismus und der babylonische Religionskonflikt unter Nabonid*. In: Oeming, Manfred – Schmid, Konrad (szerk.): *Der eine Gott und die Götter*. Theologischer Verlag, Zürich 2003, (171–201) 182–185.

azt mutatja, hogy JHWH-n kívül más isteneket is jelen voltak Izráel vallásos életében.

Az ószövetségi teofór település- és személynevek azt mutatják, hogy JHWH mellett Él, Baál, Anat, Jám, Mót, Resef és más, a szomszédos térségből jól ismert „kánaáni” istenek kultusza is virágzott.²¹ Sőt még az ószövetségi szövegekben is megtaláljuk e népes mennyei sereg nyelvi maradványait. A Hab 3,5 és az 5Móz 32,24 szerint JHWH-t a pusztító Resef kíséri.²² Resef az ugariti szövegekben is harcias, pusztító istenségként van jelen, akárcsak az idézett bibliai helyeken. A Zsolt 74,13-ban JHWH kettéhasítja Jamot, a tengeristent,²³ ahogy azt Baál is teszi az azonos nevű ugariti tengeristennel. A már idézett Zsolt 82-ben Isten az Él gyülekezetében áll. Ez is egy jól ismert kép az ugariti irodalomból, ahol a főisten alattvalói társaságában rendelkezik. A biblián kívüli forrásokban, a Kuntillet Ajrud-i, Khirbet el Qom-i feliratokban JHWH-t az „ő Aserájával” emlegetik,²⁴ ahol ez utóbbi az ugariti korpuszban alkot egy párt Él istennel. Az izráeli vallásos képzetek és az ugariti szövegek hasonlósága tehát a kánaáni kultúrkörhöz közelíti Izráelt.

A fenti megfigyelésekből legalább két következtetést vonhatunk le. Az egyik, hogy JHWH „mellett, fölött, alatt” más istenek is voltak. A másik, hogy ez az isteni világ nagy hasonlóságot mutat az ugariti panteon képzetével. 1928-tól kezdődően Ugaritból, a mai Szíria területén fekvő, késő bronzkori városállamból temérdek mitikus, rituális és adminisztratív szöveg került elő, amely éppen azokat az isteneket elevenítette meg saját mitikus világukban, amelyek ismerősek voltak az Ószövetség lapjairól.²⁵ Mivel az északnyugat

²¹ Zevit, Z.: *The Religions of Ancient Israel*. Continuum, New York 2001, 586–609. Golub, M.: The Distribution of Personal Names in the Land of Israel and Transjordan during the Iron II Period. In: *Journal of the American Oriental Society* 134. (2014/4), 621–642. Uő: Personal Names in Judah in the Iron Age II. In: *Jornal of Semitic Studies* 57. (2017/1), 19–58. Vö. Karasszon István: *Az óizraeli vallás*. Budapesti Református Teológiai Akadémia, Budapest 1994, 10–11.

²² A magyar fordításokban a „láz” kifejezést találjuk a kérdéses helyeken.

²³ A megnevezett szövegben (אֱתָהּ פִּוּרְרָתָּ בְּעֵצָהּ יָם) a tenger neve névelő nélkül áll. Mindez a költőiséggel is magyarázható, de lehet annak is jele, hogy a tenger főnév itt Jamra vonatkozva istennévként szerepel.

²⁴ A témához ld. magyarul Kószeghy Miklós: Polijahvizmus és Asera-hit Izraelben a Kr. e. 9. században. In: *Egyháztörténeti Szemle* 3. (2002/2), 28–39.

²⁵ Ugarit és az Ószövetség kapcsolatához ld. Kató Szabolcs-Ferencz: Ugarit és az Ószövetség. In: Bihari Erika – Molnár Dániel – Szikszai-Németh Ketrin (szerk.): *Tavaszi Szel – Spring Wind 2019*. I. kötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2020, 543–550.

sémi kultúrkörből ennél átfogóbb, részletesebb és bővebb gyűjtemény nem került elő, a legtöbb kutató mindmáig az ugaritit használja a „kánaáni” kultúra reprezentatív referenciájaként.

De hol helyezkedik el JHWH ezekhez a kánaáni istenekhez képest? Miután megpróbáltunk megérteni az ókori közel-keleti istenfogalomhoz kapcsolt képzeteket, és szemügyre vettük a két vallástörténeti végpontot JHWH egyedüliségében és a népes panteon világában, most ezt a kérdéskört kell körüljárjunk. Még konkrétabban: ha voltak tenger-, szerelem-, háború- stb. istenek Izrael panteonjában, akárcsak a környező népeknél, milyen típusú isten volt JHWH, mielőtt átvette a többi isten funkcióját a nép életében? A következőkben a kérdésre adott válasz kutatástörténeti áttekintése következik, amely – ha végérvényesen megválaszolni nem is – mégis segít megérteni e szövevényes kérdést.

JHWH mint aki teljesen más

A vallástörténeti iskola térhódításáig a bibliKateológia klasszikus műveiben, az ószövetségi teológiákban, egyértelműen külön kategóriaként kezelték JHWH-t az ókori Közel-Kelet istenei között. Míg ez utóbbiak a tenyészetenyészet kultuszokban léteztek, mitológiák keltették életre és éltették őket, addig JHWH a történelem Ura, aki megszabadította Izráelt, és szövetséget kötött népével.²⁶ Az egyiptomi szabadítás és a sínai kijelentés képezi azt az arkhimédészi pontot, ahol JHWH megmutatja erejét, igazi arcát, és egyértelműen a térségben tisztelt többi istenség fölé emelkedik. JHWH a szabadítás Istene, aki szövetséget köt népével.

Albrecht Alt egy lépéssel korábbra vezeti vissza a jahvizmus eredetét, amikor a korai jahvizmus formáját az atyák istenével hozza kapcsolatba.²⁷

²⁶ Bennett, W. H.: *The Theology of the Old Testament*. Thomas Whittaker, New York 1895, 10–11. Davidson, A. B.: *The Theology of the Old Testament*. Charles Scribner’s Sons, New York 1904, 58–67. Burney, Ch. F.: *Outlines of the Old Testament Theology*. Edwin S. Gorham, New York 1906, 78–79. König, E.: *Geschichte der alttestamentlichen Religion*. C. Bertelsmann, Gütersloh 1912, 147–174. Eichrodt, W.: *Theologie des Alten Testaments I*. Ehrenfried Klotz Verlag, Stuttgart 1957, 110–130. Rad, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája. I. Izrael történeti hagyományainak teológiája*. Ford. Bendl Júlia, Görföl Tibor, Mády Katalin, Szita Szilvia. Osiris Kiadó, Budapest 2000, 13–21.

²⁷ Alt, A.: Der Gott der Väter. In: uő: *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*. Band III. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München 1968, 1–78.

Feltűnő, hogy a Tórában birtokos szerkezettel írják körül az ősatyák istenét: „Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákób Istene” (vö. 1Móz 32,10; 2Móz 3,6. 15.16; 4,5). De a szöveg a Náhór által tisztelt istent is „Náhór istenének” nevezi (1Móz 31,53). Hasonló jelenséggel találkozunk a nabateusoknál is, amelyből Alt azt a következtetést vonja le, hogy az ősatyák esetében egy elterjedt nomád vallásformáról van szó. Szerinte az atyák névtelen isteneket tiszteltek, amelyek nem helyhez, hanem a klánhoz voltak kapcsolhatók. A kivonulás után ezt a vallási rendszert olvasztotta magába a jahvizmus, és JHWH átvette az atyák istenének szerepét.

A fenti rekonstrukciók legnagyobb problémája, hogy *csupán* a Tóra elbeszélésein alapulnak, és feltételezik, hogy azok a korai korszak hiteles leírását adják. Azonban mind a sínai szövetségkötés, mind az atyák istenének kapcsán egyre inkább világossá vált, hogy a különféle szövegek különféle korokból származnak, és nem az „ősatyák korának” ősi maradványai, hanem későbbi teológiai koncepciók retrospektív termékei. A szövetségteológia az ókori Izráel történetében a deuteronomista mozgalomtól kezdődően van jelen, és annak hatására került bele a sínai perikópába (2Móz 19–24; 32–34).²⁸ Az ősatyák isteneiről szóló történetek pedig irodalmilag és hagyománytörténetileg különböző rétegekhez sorolhatók, és azokból nem lehet egységes vallási rendszert alkotni, főleg nem olyan kései párhuzamos példák alapján, mint amilyenek a nabateusok vallási képzetei.²⁹

A kutatás következő szakaszában a szakemberek a már említett ugariti vallás képzeteivel igyekeztek kiegészíteni a hiányzó láncszemeket, és JHWH-t vagy Baálhoz, vagy Élhez hasonlították. Az újabb elméletek főleg e két isten profiljának figyelembevételével alakultak.

²⁸ Vö. Aurelius, E.: Bundestheologie im Alten Testament. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 111. (2014/4), (357–373) 357–359.

²⁹ Köckert, M.: *Vätergott und Väterverheißungen*. FRLANT, 142. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988, (63–91) 134–161. Az „atyák isteneinek” képzetei azért tűnnek annyira egységeseknek, mert az ókori Közel-Keleten az isteneszme sokirányú kompatibilitására törekedtek. Náhór istene és Jákób istene nem azonos egymással, azonban a tisztelőik életében betöltött funkciójukból következően ugyanannak a „sablonistennek”, istenekről alkotott képzetnek a megtestesítői, így majdhogynem felcserélhetőek egymással. A témához ld. Balogh Csaba: Exkluzivizmus, intolerancia és az Ószövetség világa. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 10. (2019), (21–40) 27–28. N. b. maga Alt is feltételezi, hogy az atyák istenei különböző istenek voltak.

JHWH mint Él-típusú isten

Feltűnő, hogy az Ószövetség JHWH-t minden fenntartás nélkül **יְהוָה**-nek is nevezi (2Móz 34,4; 4Móz 16,22; 5Móz 32,4 stb.). Természetesen a névszó nemcsak az Él tulajdonnév lehet, hanem az isten köznévi is, mégis az áthalás elkerülése végett kézenfekvő lenne a kifejezéssel szembeni tartózkodás. Annál is inkább, hiszen Baál esetében éppen ezt látjuk. A viharisten „eredeti” neve Hadad/Haddu és a Baál név tulajdonképpen egy felségjelző önállóulása és tulajdonnévvé válása révén alakult ki.³⁰ Az eredeti **בַּעַל** névszó apellatívumi értelme: „úr”, „férj”, „tulajdonos”, azaz éppen annak a kifejezésnek képezi a szinonimáját, amely JHWH-ra is gyakran használatos: „úr”/„uram” (**יְהוָה/יְהוָה**). Hóseás azonban egyenesen visszautasítja azt a lehetőséget, hogy JHWH-t a **בַּעַל** névszavával is megszólítsák (Hós 2,18), és éppen amiatt, hogy JHWH-t még véletlenül se keverjék össze Baállal. A viharisten nevével szembeni tartózkodást a teofór nevekben is meg lehet figyelni: Jerubbaál/Jerubbeset (Bír 7,1/2Sám 11,21); Meribbaál/Mefibóset (1Krón 8,34/1Sám 4,4) stb. Ezekben a nevekben a Baál nevére utaló teofór elemet JHWH-ra vonatkoztatva felségjelzőként lehetne értelmezni,³¹ azonban a deuteronomista történeti mű (deuteronomistisches Geschichtswerk – DtrG) egy rétege elfogadhatatlannak tartja ezt, és a **בַּעַל** elemet a „szégyen” (**בְּשׁוּת**) szavával helyettesíti az érintett nevekben, és ilyen módon is diszkreditálja a viharistent.³² Ha a viharisten nevének említése ennyire heves irodalmi és írnokei reakciókat váltott ki, mindenképp jelentőséggel bír, hogy az Él nevére utaló vagy az akként is értelmezhető névszóval szemben nincs semmilyen fenntartás. A polémia hiánya miatt sok kutató arra következtet, hogy

³⁰ Niehr, H.: *Ba'alšamem*. OLA 123. Peeters, Leuven–Paris–Dudley, Ma 2003, 21.

³¹ Pl. Jerubbaál neve a Bír 6,32 szerint azt jelenti: „Pereljen Baál vele, amiért lerombolta az oltárát!”. Azonban lehetne úgy is értelmezni: *Az úr perel* (értem). Ebben az esetben egy JHWH-ra vonatkozó értelmezés teljesen legitim lenne.

³² Vö. Müller, R.: Das theophore Element „Baal“ zwischen Samuel und Chronik. In: Becker, Uwe – Bezzel, Hannes (szerk.): *Rereading the relecture?* FAT II, 66. Mohr Siebeck, Tübingen 2014, 107–129. Némely kutató eredetinek tartja a **בְּשׁוּת** elemet, és a sémi *bāšt** gyökkel hozza összefüggésbe, amely védő lelket jelent. Ld. Schorch, St.: Baal oder Boschet? Ein umstrittenes Element zwischen Religions- und Textgeschichte. In: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* [ZAW] 112. (2000/4), 598–611. Ebben az esetben viszont tisztázatlan marad Baál és a védő lélek közötti összefüggés.

JHWH egy Él-típusú istenség volt, és a JHWH nem más, mint Él egy másik neve.³³

Ebben a rekonstrukcióban JHWH neve mögött a kánaáni panteon főistene rejtőzik, aki a többi isten atyja és királya, de az emberiség teremtője is.³⁴ Ezek a motívumok szintén könnyen összefüggésbe hozhatóak JHWH profiljával. A fő hangsúly a teremtő funkcióra esik. E tekintetben F. M. Cross dolgozott ki egy mindmáig nagy hatású elméletet.³⁵ A különböző istennevek és liturgikus formulák vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a יהוה צבאות név a hipotetikusan rekonstruált 'el zū yahwī šaba'ot formula rövidülése révén jött lére. Ez utóbbi jelentése: „Él, aki létre hívja a (meny-nyei) seregeket.” Az elmélet szerint a JHWH név a hwy „lenni”, „létezni” ige kauzatív formája, és a יהוה צבאות név annyit jelent, mint „seregeket létrehozó”, és JHWH teremtői potenciáját juttatja kifejezésre. Az elmélet másik verziója szerint az eredeti név יהוה אל volt, és azt jelentette: „Él létrehoz”, vagy egy jussivust feltételezve: „Él legyen ott (mint segítő)”.³⁶

A név etimológiája mellett a már említett a Kuntillet Ajrud-i, Khirbet el Qom-i feliratok is Él istenhez közelítik JHWH-t. Az ugariti szövegekben Él hitvese Asera, akivel 70 isteni gyermeknek adnak életet.³⁷ A héber feliratokban azonban Asera JHWH-val látszik párt alkotni, ugyanis az áldásformulákban JHWH az ő Aserája által menti/áldja meg a címzetteket [KAgr (9) 8; KAgr (9) 9; KAgr (9) 10; Kom (8) 3].³⁸ Ez azt jelentené, hogy a férfi és női

³³ Wellhausen, J.: *Israelitische und Jüdische Geschichte*. Georg Reimer, Berlin 1904, 26. Östborn, G.: *Yahweh and Baal*. LUÅ 51. C. W. K. Gleerup, Lund 1956, 11–16.

³⁴ Él ez utóbbi tevékenységét a „teremtmények teremtője” (*bny bnwt* – KTU 1.4 II 11; 1.4 III 32; 1.6 III 5 stb.) állandó jelző juttatja leginkább kifejezésre. Rahmouni, A.: *Divine Epithets in the Ugaritic Alphabetic Texts*. HdO 93. Brill, Leiden–Boston 2008, 98–101.

³⁵ Cross, F. M.: *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. Harvard University Press, Cambridge–London 1997, 60–75.

³⁶ Albright, W. F.: *Yahweh and the Gods of Canaan*. JLSR 7. Athelone Press, London 1968, 147–149. Moor, J. C. de: *The Rise of Yahwism*. BETL 91. Leuven University Press, Leuven 1997, 325–326.

³⁷ „Asera hetven gyermeke” állandó fordulat a panteon megnevezésére (KTU 1.4 VI 46). Smith, M. S.: *The Origins of Biblical Monotheism*, 55. A szövegekben istenek száma természetesen meghaladja a hetvenet, de ebben az esetben is, mint nagyon sokszor az ókori közel-keleti szövegekben, a szám szimbolikus jelleggel bír, és a teljességet fejezi ki.

³⁸ A feliratok héber kiadásához ld. Renz, J. – Röllig, W.: *Handbuch der althebräischen Epigraphik. Band I. Die althebräischen Inschriften*. Die Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt

istenség oltalmazó módon lép fel a feliratok által említett személyek életében. Feltűnő azonban, hogy az Asera név birtokos személyranggal szerepel a szövegekben (*'šrth*),³⁹ amely szokatlan nyelvtani jelenség, és a standard nyelvtani szabályok szerint nem megengedett a sémi nyelvekben. A legfrissebb kutatások azonban afelé hajlanak az egyre inkább szaporodó sémi analógiák fényében, hogy az istennevek személyragos determinációja egy létező jelenség volt. Főleg azok az előfordulások tarthatnak számot különös figyelemre, ahol a szövegben istenpárokról van szó, és az isten megnevezése után a vele párt alkotó női istenség birtokos személyranggal következik.⁴⁰ Ha egy ehhez hasonló jelenséget feltételezünk a héber feliratok esetében is, ez azt jelentené, hogy JHWH női isteni partnere Asera. Mivel azonban ez az istennő egyértelműen Él isten hitvese, JHWH profiljára vonatkozóan adja magát a feltevés, hogy JHWH tulajdonképpen Él isten egyik megjelenési formája.⁴¹

A fenti elméletnek azonban vannak gyenge pontjai. Az egyik a יהוה צבאות névhez kapcsolódik. Ha a név egy hosszabb formula lerövidülése is, jelenlegi formájában a JHWH tulajdonnév *status constructus*ban áll, ami akárcsak

1992, 59–64. és 202–211. A szövegek egy részének magyar fordításához ld. Kőszeghy Miklós: *i. m.* 28–39.

³⁹ Josef Tropper felveti annak a lehetőségét, hogy az *'šrth* forma nem egyéb, mint Asera nevének archaikus *plene* írásmódja. Tehát a lexéma végén álló *-h* nem birtokos személyrag, hanem a névhez tartozó eredeti hangzó. Ld. Tropper, J.: *The Divine Name *Yahwa*. In: Oorschot, Jürgen van – Witte, Markus (szerk.): *The Origins of Yahwism*. BZAW 484. De Gruyter, Berlin–Boston 2017, (1–21) 18–20. Ennek értelmében a kérdéses szövegekben a helyes fordítás egyszerűen „JHWH és Asera” lenne.

⁴⁰ Ld. Keel, O. – Uehlinger, Chr.: *Göttinnen, Götter und Gottessymbole*. Academic Press Freiburg, Freiburg 2010, 488. Stein, P.: *Gottesname und Genitivattribut?* In: *ZAW* 131. (2019/1), (1–27) 24.

⁴¹ JHWH-t Él-típusú istenként határozza meg Toorn, K. van der: *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*. SHCANE 7. Brill, Leiden–New York–Köln 1996, 320–326. Miller, P. D.: *The Religion of Ancient Israel*. Library of Ancient Israel. SPCK, London – Westminster John Knox Press, Louisville, KY 2000, 24–25. Dijkstra, M.: *El, the God of Israel – Israel, the People of YHWH*. In: Becking, Bob – Dijkstra, Meindert – Korpel, Marjo. C. A. – Vriezen, Karel J. H. (szerk.): *Only One God?* Sheffield Academic Press, London – Continuum, New York 2001, (81–126) 101–105. Green, A. R. W.: *The Storm-God in the Ancient Near East*. BJS 8. Eisenbrauns, Winona Lake 2003, 246. Dever, W. G.: *Did God Have a Wife?* Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI – Cambridge, UK 2005, 257–264. Anderson, J. S.: *Monotheism and YAHWE'S Appropriation of Baal*. LHBOTS 617. Bloomsbury, London–New Delhi–New York–Sydney 2015, 102.

az Asera név személyragos alakja, nem szokványos jelenség.⁴² Azonban lehet, hogy a **צְבָאוֹת** szó eredetileg nem a „sereg” (**צָבָא**) névszóval áll kapcsolatban, hanem az egyiptomi *db3* igével, amelynek jelentése „ül”, „trónol”, és amelynek melléknévképzős „a trónhoz tartozó”, „trónoló” jelentésű alakja (*dhw.tj*) egyrészt fonológiailag is megfelel a **צְבָאוֹת** szónak, másrészt pedig gyakran előfordul istenek jelzőjeként.⁴³ A **יְהוָה צְבָאוֹת** jelentése az elmélet szerint nem „Seregek JHWH-ja”, hanem „trónoló/a trónon ülő JHWH”. Ez utóbbi pedig nagyon jól illik az Ószövetségben szintén gyakran előforduló jelzőhöz: „a kérubokon ülő” (**יָשֵׁב הַכְּרֻבִּים** – 1Sám 4,4; 2Sám 6,2; 2Kir 19,15 stb.).⁴⁴ Ez viszont azt jelenti, hogy a **יְהוָה צְבָאוֹת** megnevezés nem tartalmaz információt JHWH tevékenységére vonatkozóan, és csupán annyit közöl, hogy sok istenhez hasonlóan trónon ülve, királyként képelték el.

A JHWH név levezetésére is van más lehetőség a *hwy* létigén kívül. Már Julius Wellhausen is egy arab ige jelentése felé irányította a figyelmet, amelynek jelentése „fújni”, és JHWH nevét így értelmezte: „aki fúj”, „aki a levegőn keresztül utazik”.⁴⁵ Az elmélet Ernst Axel Knauf egyik nagy hatású tanulmánya nyomán lett széles körben felkapott, aki az azonos radikálisokból álló ígét Wellhausenhez hasonlóan az arabban fellelhető jelentésekkel hozza összefüggésbe: 1. „kívánni”; 2. „leesni”; 3. „fújni”.⁴⁶ Knauf szerint ez utóbbi jelentés jut kifejezésre JHWH nevében, akit egy Baál–Hadád-típusú viharistenként azonosít. Ez az elmélet mindmáig nagyon elterjedt a vallástörténeti kutatásban.

JHWH mint Baál–Hadád-típusú viharisten

A fenti etimológiának megvan az az előnye, hogy nyelvészetileg elfogadható módon kapcsolható a jahvizmus eredetének bibliai képéhez. A 2Móz szerint JHWH Midján földjén jelenti ki magát Mózesnek, és a törvényadás

⁴² Cross, F. M.: *i. m.* 62–63. Peter Stein azonban éppen a **יְהוָה צְבָאוֹת** példája alapján érvel amellel, hogy személynevek esetében is előfordulhat kettős determináció. Vagyis a személynevek névelővel vagy birtokos szerkezetek révén is lehetnek determináltak. Stein, P.: *i. m.* 7.

⁴³ Az elmélethez ld. Görg, M.: *Šb'wt – ein Gottestitel*. In: *Biblische Notizen [BN]* 30. (1985), 15–18. Kreuzer, S.: *Zebaoth – der Thronende*. In: *Vetus Testamentum [VT]* 56. (2006), 347–362.

⁴⁴ Kreuzer, S.: *i. m.* 354–355.

⁴⁵ Wellhausen, J.: *i. m.* 25., 2. láb.

⁴⁶ Knauf, E. A.: *Yahweh*. In: *VT* 31. (1984), 467–172.

helye, a Sínai-hegy, az ígélet földjéhez képest mindenképpen délre fekszik, még ha a pontos lokalizáció vitatott is. Mindez azt mutatja, hogy a jahvizmus gyökereit valahol délen, Midján és Edom területén kell keresni. Ez sem új keletű felismerés, ugyanis már a 19. század vége óta létezik az úgynevezett midianita-kénita elmélet, miszerint a jahvizmus eredetét a déli törzsek között kell keresni, és Mózes apósa révén veszi át a midianitáktól JHWH tiszteletét.⁴⁷ Bár a modern kutatás fényében Mózes történelmi személye és vallási szerepe igencsak megkérdőjelezhető, a déli eredet hagyománya mégiscsak erősen van jelen az Ószövetség lapjain. JHWH több teofániában is dél felől (Párán/Széir földjéről) érkezik az ítéletre (5Móz 33,2; Bír 5,4; Hab 3,3). Tehát a JHWH nevet nem légből kapott dolog az arab nyelvből levezetni, és ennek alapján valóban egy viharistenhez kapcsolódó képzet látszik kirajzolódnia a JHWH név mögött: egy olyan isten, aki szelet, vihart támaszt.

Természetesen az etimológia még nem lenne elég indok az elmélet alátámasztására. Fontosak tehát az egyéb megfigyelések is. Mindenekelőtt tagadhatatlan, hogy nagyon sok szöveg beszél úgy JHWH-ról, mint aki az esőt és a termékenységet adja (Jer 10,13 = 51,16; 14,22; 31,12; Hós 2,10; Zsolt 18 = 2Sám 22,8–16; Zsolt 29; 65,10–14; 68,34; 104; Jób 36,27–37,1 stb.). Ezek a motívumok egyértelműen a viharistenek profiljába illenek. De a teofániaszövegek is úgy beszélnek róla, mint akinek *szélvészben és viharban van az útja, és lábának pora a felhő* (Náh 1,3), aki *előtt csepegett az ég, a fellegek is víztől áradtak* (Bír 5,4, vö. Zsolt 68,8), és akit – amikor meglátnak a hegyek – *remegni kezdenek, feltör a vízáradat*. JHWH megjelenését villámok, füst és felhő kíséri (2Móz 19).

Ezenkívül Baál egyik állandó jelzője a „felhőlovas” megnevezés (*rkb* 'rpt – KTU 1.2 IV 8; 1.3 II 40; 1.3 III 38), amelyhez hasonló megfogalmazások JHWH-val kapcsolatban is előfordulnak (5Móz 33,26; Zsolt 68,5*; 104,3), és őt a viharistenhez közelítik. Lényeges továbbá, hogy az ugariti Baál-ciklus (KTU 1.1–1.6) egyik fő témája, hogy Baál legyőzi Jamot, a Tengert, és az istenek királya lesz. A tenger/tengeri szörny legyőzésének motívuma azonban sok helyen előfordul JHWH-val kapcsolatban is (Zsolt 74,13–14; Ézs 27,1; 51,9; Jób 26,12). Ugyancsak fontos megfigyelés kapcsolódik ahhoz, hogy Baál párja az ugariti szövegekben Anát, aki a szerelem és a háború istennője.⁴⁸ A Kr.

⁴⁷ A téma rövid magyar nyelvű összefoglaláshoz ld. Kató Szabolcs-Ferencz: Jetró: Midián és JHWH papja? In: Kiss Gábor (szerk.): *Fiatál Kutatók és Doktoranduszok IX. Nemzetközi Teológus-Konferenciája 2019*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2020, 203–212.

⁴⁸ Az ugariti szövegek explicit nem nevezik Anátot Baál feleségének, azonban a szövegekből lesűrhető kapcsolatuk mindenképp bensőségesnek mondható: „Mint a tehén szíve

e. 6–5. századból Elephantinéből, az ottani zsidó diaszpóra közösségéből kerültek elő olyan arám nyelvű papirosok, amelyekben más istenek mellett Anat-Yaho isten neve is szerepel (Cowley 44 3). Ez utóbbi istennév JHWH és Anát nevének összeolvadásából keletkezett, és utal JHWH és Anát kapcsolatára, amely hasonló lehetett Anát és Baál viszonyához.⁴⁹ Ezek a motívumok mind Baálhoz, pontosabban a Baál–Hadád-típusú viharistenhez kapcsolják JHWH-t.

Az utolsó nagyon fontos érv JHWH eredeti viharisten-karaktere mellett az izraeli bikakultusz. Az Ószövetség több helyen emlékezik meg polemikus hangon a bikakultuszról, amelyet az északi országrész rebellis elhajlásaként tüntet fel (1Kir 12). A DtrG szerint Jeroboám az ország kettészakítása után két bikaszobrot állított fel Dánban és Bételben. A szöveg egyértelműen elítéli Jeroboám tettét, és vallási hűtlenségként értékeli. Azonban a szöveg nem nevez meg idegen istent, akinek Jeroboám a bikaszobrokat felállította, mi több, a bikaszobrokról azt mondja, hogy azt az istent ábrázolja, aki kihozta Izráelt Egyiptom földjéről: „Itt vannak isteneid, ó, Izráel, akik fölhoztak téged Egyiptomból!” (1Kir 12,28; vö. 2Móz 32,4; Neh 9,18) Bár a szöveg egyértelműen a politeizmus vádját akarja az első izraeli királyra bizonyítani,⁵⁰ nem hallgatja el, hogy Jeroboám istene az exodus Istene. Ha pedig ez így van, a felállított bikaszobrok JHWH-t ábrázolták.

A bika motívuma több istenhez is kapcsolódik, de legerőteljesebben a viharistenek szimbolikájában kap helyet, akit nagyon sokszor bikaként, bikán állva vagy egy bikák által húzott szekéren nyargalva ábrázoltak.⁵¹ Míg más istenek esetében, például a már tárgyalt Él esetében, akit szintén bikának neveznek az ugariti szövegek (KTU 1.1 III 26; 1.2 I 16.33.36; III 16–17.19 stb.)

borja iránt, mint a juh szíve báránya iránt, olyan Anát szíve Baál iránt.” KTU 1.6 II 6–9 // 28–30. Ez alapján feltételezhető, hogy Anát Baál isteni párja volt.

⁴⁹ Weippert, M.: Synkretismus und Monotheismus. Religionsinterne Konfliktbewältigung im alten Israel. In: uő: *Jahwe und die anderen Götter*. FAT 18. Mohr Siebeck, Tübingen 1997, (1–24) 15–17.

⁵⁰ A הַיְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם mondatban mind az isten főnév, mind a hozzá kapcsolódó ige többes számban van. Azonban absztrakt többes szám után állhat az ige is többes számban, és egyes számot fejez ki. Ld. Gesenius, W. – Kautsch, E. – Bergstrasser G.: *Hebräische Grammatik*. Darmstadt 1985, § 145. Azaz ha a mondatot JHWH-ra akarjuk vonatkoztatni, nyelvtani szempontból lehetne egyes számban is fordítani: *íme, a te Istened, aki kihozott téged Egyiptomból*.

⁵¹ Schroer, S.: *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient. Eine Religionsgeschichte in Bildern. Band 2. Die Mittelbronzezeit*. IPIAO. Academic Press Fribourg, Bern 2008, 50.

a tauromorf jegyek a szexuális potenciával és a termékenységgel állnak kapcsolatban,⁵² addig Baál esetében az agresszivitást, a harci erőt és győzelmet jelenítik meg. Ha tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen vallástörténeti profilt kölcsönöz JHWH-nak a bika motívuma, a választ annak alapján kell megtalálnunk, hogy milyen képzetek kapcsolódtak a bikaábrázolásokhoz. A szövegek egyértelműen az exodusról beszélnek a bika kapcsán, azaz egy politikai és háborús eseményről. Ez a viharisten profiljához illik a legjobban, aki ebben az esetben az egyiptomi seregeket semmisítette meg, s aki „lovat lovasával a tengerbe vetett” (2Móz 15,1.21). Ez annál is inkább kézenfekvő elgondolás, mivel a KTU 1.119 26–36 szerint „Mikor egy erős kapuitokra támad [...] Baálra függesszétek tekinteteket”. Az inkantáció szerint a viharisten oltalmaz meg az ellenség ellen. Ha JHWH az exodus folyamán legyőzte az egyiptomiakat, és erejét a bika mutatja, az arra utal, hogy a vallástörténeti kategóriákat alkalmazva eredetileg ő is viharisten volt. A fenti érvek alapján ez az elmélet nagy elfogadottságnak örvend, különösen Európában.⁵³

⁵² Green, A. R. W.: i. m. 207.

⁵³ Lemche, N. P.: *Ancient Israel*. JSOT Press, Scheffield 1988, 253–255. Mettinger, T. N. D.: *The Elusive Essence*. In: Blum, Erhard – Macholz, Christian – Stegemann, Ekkehard W. (szerk.): *Die Hebräische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte. Festschrift für Rolf Rendtorff zum 65. Geburtstag*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1990, 393–417. Albertz, R.: *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit. Teil 1: Von den Anfängen bis zum Ende der Königszeit*. GAT 8/1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992, 80–85. Thompson, H. O.: Yahweh. In: Freedman, David Noel (főszerk.) et al.: *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. VI. Doubleday, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1992, (1011–1012) 1012. Frevel, Chr.: *Aschera und der Ausschließlichkeitsanspruch YHWHs*. BBB 94. Beltz Athenäum, Weinheim 1995, 926. Gnuse, K. R.: *No Other Gods*. JSOTSS 241. Sheffield Academic Press, Sheffield 1997, 196–197. Levin, Chr.: *Das vorstaatliche Israel*. In: uő: *Fortschreibungen*. BZAW 316. Walter de Gruyter, Berlin–New York 2003, (142–157) 146. Köckert, M.: *Die Theophanie des Wettergottes Jahwe in Psalm 18*. In: Richter, Thomas – Prechel, Doris – Klinger, Jörg (szerk.): *Kulturgeschichten. Alt-orientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*. Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken 2001, (208–226) 217–223. Lang, B.: *Jahwe, der biblische Gott*. Verlag C. H. Beck. München 2002, 180–191. Pfeiffer, H.: *Jahwes Kommen von Süden*. FRLANT 211. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005, 268. Hartenstein, F.: *Sonnengott und Wettergott in Jerusalem*. In: Männchen, Julia – Reiprich Torsten (szerk.): *Mein Haus wird ein Bethaus für alle Völker genannt werden. Judentum seit der Zeit des Zweiten Tempels in Geschichte, Literatur und Kult. Festschrift für Thomas Willi zum 65. Geburtstag*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2007, 53–69. Niehr, H.: *Der höchste Gott*. BZAW 190, Walter de Gruyter, Berlin 1990, 43. Tilly, M. – Zwickel, W.: *Religionsgeschichte Israels. Von der Vorzeit bis zu den Anfängen des Christentums*.

A fent bemutatott két elmélet szerint JHWH vagy a kánaáni területről jól ismert főisten ÉI másik neve, aki a többi isten atya és az emberiség teremtője, vagy pedig egy Baál–Hadád-típusú viharisten volt, aki lassanként átveszi a többi isten szerepét a nép életében, míg ki nem alakul az a fajta monoteizmus, amelyről az előzőekben beszéltünk. De ezzel vallástörténeti elméletek még nem merültek ki.

Egyéb vélemények JHWH-val kapcsolatban

Az egyik megfigyelés JHWH déli eredetéhez köthető. A bibliai hagyomány egyértelműen délre, Edom és Midján területére helyezi az isteni kijelentés koordinátáit. Az elmélet alappilléreinek számító szövegeket (5Móz 33; Bír 5; Hab 3; Zsolt 68) Henrik Pfeiffer vetette alapos irodalomkritikai elemzés alá, és arra a következtetésre jutott, hogy a szövegek irodalmi függésben állnak egymással, eredetüket tekintve pedig azzal a fogság utáni hagyománnyal vannak kapcsolatban, amely az ítéletet hirdeti a népek ellen, s amelyben a déli vidék, Edom a büntetés megjelenítésére szolgál JHWH boszszújának *par excellence* tárgyaként.⁵⁴ Mindez JHWH déli eredetére nézve azt jelenti, hogy a motívum nem bír történelmi értékkel, és nincs kijelentésértéke JHWH eredetét illetően.⁵⁵ Felvetődik természetesen a kérdés: ha JHWH ősi kultuszát nem délen lokalizáljuk, akkor honnan származhat? Kizárásos alapon Pfeiffer az északi, palesztinai eredetet propagálja.⁵⁶

Martin Leuenberger megpróbált választ adni a „berlini elméletre”, és elsősorban JHWH nevének legősibb, bibliaán kívüli, egyiptomi előfordulására irányította a figyelmet.⁵⁷ A Kr. e. 14. századból származó Soleb és Ny Amarna vidékén, a sasuk földjén talált feliratokban megjelenik a tetragramnak meg-

Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2011, 75–81. Berlejung, A.: Die Anfänge und Ursprünge der Jahweverehrung. In: *Berliner Theologische Zeitschrift* 30. (2013), 142–165. Leuenberger, M.: Jhwhs Herkunft aus dem Süden. In: *ZAW* 122. (2010), 1–19. Uő: Solarisierung des Wettergottes Jhwh. In: uő: *Gott in Bewegung*. FAT 76. Mohr Siebeck, Tübingen 2011, 34–71. Uő: Noch einmal: Jhwh aus dem Süden. In: Meyer-Blanck, Michael (szerk.): *Geschichte und Gott*. VWGTh 44. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2016, 267–287.

⁵⁴ Pfeiffer, H.: *Jahwes Kommen von Süden*, 82–86.

⁵⁵ Uo. 260.

⁵⁶ Hasonló eredményre jut Müller, R.: *Jahwe als Wettergott*. BZAW 387. Walter de Gruyter, Berlin 2008, 243.

⁵⁷ Leuenberger, M.: *Jhwhs Herkunft aus dem Süden*, 1–19. Uő: *Noch einmal: Jhwh aus dem Süden*, 267–287.

felelő *yhw3* lexéma, s bár a kérdéses szövegekben minden bizonnyal egy helységnévre utal, és JHWH-hoz legfeljebb csak úgy köthető, mint Assur városa Assur istenhez,⁵⁸ ezek a szövegek mégis lehetnek JHWH legkorábbi előfordulásai. Mivel a saszuk földje a kérdéses szövegekben a Széir-hegység körül keresendő,⁵⁹ a szövegek JHWH déli eredetét támasztják alá.

Némelyek számára meghatározó az a felismerés, hogy JHWH-t nem az északi típusú istenek között próbálják elhelyezni, hanem délen. Az első feltűnő dolog, hogy az Ószövetség nem említi a déli edomiták istenének nevét, és nincs is egyetlen polemikus szöveg vele kapcsolatban. Míg maguk az edomiták sokszor képezik a prófétai diszkurzus tárgyát, istenük végig rejtve maradt. Az edomiták istenéhez kapcsolódó semleges vagy akár pozitívnak értékelhető viszonyulás arra a következtetésre juttatta Theodor C. Vriezen, Martin Rose, David Noel Freedman és Patrick O'Connor, valamint Thomas Römer kutatókat, hogy JHWH tulajdonképpen az edomiták istenének, Qósznak másik neve.⁶⁰

Qószról azonban nem sokat tudunk a nevéen kívül. Nissim Amzallag a déli régiókban felfedezett bányák és kovácmesterségre utaló jelek alapján próbál meg némi fogódzót találni a rekonstrukció számára. Fontosnak tartja azokat a motívumokat is, amelyek a sínai perikópában lényeges szerephez jutnak: tűz, villám, füst. Ez utóbbiak mind a kovácmesterséggel járó jelenségek vagy azok felnagyított érzékelései lehetnek. Ezek alapján feltételezi, hogy Qósz, azaz végeredményben JHWH a fémmegmunkálás istene volt, akit először a régió kovácmesterséggel foglalkozó népessége részesített tiszteletben.⁶¹ Jacob E. Dunn a sínai perikópa azonos motívumai alapján jut hasonló következtetésre, viszont szerinte JHWH félelmetes vulkánisten volt.⁶²

⁵⁸ Görg, M.: Jahwe – ein Toponym? In: *BN* 1. (1976), 7–14. Adrom, F. – Müller, M.: The Tetragrammaton in Egyptian Sources. In: Oorschot, Jürgen van – Witte, Markus (szerk.): *i. m.* 93–113.

⁵⁹ Leuenberger, M.: *Jhwhs Herkunft aus dem Süden*, 7.

⁶⁰ Vriezen, Th. C.: The Edomitic Deity Qaus. In: *Oudtestamentische Studiën* 14. (1965), (330–353) 353., 1. láb. Rose, M.: Yahweh in Israel – Qaus in Edom. In: *Journal for the Study of the Old Testament [JSOT]* 4. (1977), 28–34. Freedman, D. N. – O'Connor, P.: יהוה. In: Botterweck, G. Johannes – Ringgren, Helmer et al (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*. III. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1982, (534–554) 553. Römer, Th.: *The Invention of God*. Harvard University Press, Cambridge–London 2015, 69.

⁶¹ Amzallag, N.: Yahweh, the Canaanite God of Metallurgy? In: *JSOT* 33. (2009), 387–404. Uó: The Identity of the Emissary of YHWH. In: *SJOT* 26. (2012), 123–144. Uó: Some Implications of the Volcanic Theophany of YHWH on His Primeval Identity. In: *Antiquo*

Mark S. Smith továbbra is kitart JHWH erős viharistenprofilja mellett, azonban szerinte a tipizálás során nem egy északi típust kellene előnyben részesíteni, hanem egy délit. A déli belső területek csapadékban szegény éghajlata minden bizonnyal másfajta képzeteket feltételezett egy időjárásistennel kapcsolatban, mint az esősebb északon. A déli óarab források az asztrális vonásokkal rendelkező Athtar istent nevezik meg a termékenység és az eső isteneként, aki megöntözi a földet, és jó termést biztosít. Smith szerint JHWH egy ilyen típusú viharisten lehetett,⁶³ semmint az északi Baál-Hadád-típusú.

Összegzés

A fenti kutatástörténeti áttekintés talán kaotikusnak és túl szerteágazónak tűnhet. Fontos azonban tisztában lennünk a különböző szemléletekkel és azoknak főbb érveivel. E tanulmány célja nem az, hogy eldöntse az olvasó helyett a kérdést: milyen típusú isten volt kezdetben JHWH? Hanem hogy a bemutatott argumentumok alapján hozzásegítse az olvasót saját véleménye kialakításához, illetve a bibliográfia segítségével megkönnyítse a további kutatást.

Az első fontos felismerés az, hogy az ókori Közel-Keleten és az Ószövetségben is nagyon tág az „isten” fogalma. Minden, amely meghaladja az immanens szférát, már a mennyeihez tartozik, és istennek tekinthető. A mi istenfogalmunk más logikára épül, és ez megnehezíti vizsgálódásunkat. Számunkra az az isten, akinek kultusza van, míg a közel-keleti ember számára mindenki אֱלֹהִים, aki olyasvalamit tud, vagy olyasvalamire képes, amire az ember képtelen, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e, vagy sem kultusszal. Ebben a szemléletben az angyalok is kultusz nélküli אֱלֹהִים-lények, azaz alacsonyabb rangú istenek. Ez árnyalja annak a kérdését, hogy mikortól is beszélhetünk monoteizmusról az Ószövetség korában. Szigorúan véve

Oriente 12. (2014), 11–38. Uó: Furnace Remelting as the Expression of YHWH’s Holiness. *Journal of Biblical Literature* 134. (2015/2), 233–252. Uó: Moses’ Tent of Meeting – A Theological Interface between Qenite Yahwism and the Israelite Religion. In: *SJOT* 33. (2019), 298–317.

⁶² Dunn, Jacob E.: A God of Volcanoes: Did Yahwism Take Root in Volcanic Ashes? In: *JSOT*, 38. (2014), 387–424. Vö. Keel, O.: *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*. OLB IV/1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, 203–205.

⁶³ Smith, M. S.: *The Origins of Biblical Monotheism*, 145–146. Athtar profiljához ld. uó: The God Athtar in the Ancient Near East and His Place in KTU 1.6 I. In: Zevit, Ziony – Gitin, Seymour – Sokoloff, Michael (szerk.): *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*. Eisenbrauns, Winona Lake 1995, 619–640.

nem beszélhetünk róla, csupán a politeista, több אֱלֹהִים-lényt számláló menyeyei szféra átalakulásáról.

A tanulmány második felében ennek a folyamatnak a kezdeteire vonatkozó elméletek kerültek bemutatásra. Az egyik elmélet szerint JHWH Él isten másik neve. Ezt a tetragram etimológiája, az Éllel szembeni polémia hiánya, valamint a Biblián kívüli forrásokban JHWH-val együtt előforduló Asera képzete igazolja. Egy másik etimológia, teofániaszövegek, az izráeli bika-kultusz, valamint az elephantinéi panteon Anat-Yaho istene afelé mutat, hogy JHWH eredetileg egy Baál–Hadád-típusú viharisten volt. Az Ószövetségben és a Biblián kívüli források JHWH-t illetőleg déli eredetet sugallnak. Így némelyek Qósszal azonosítják Izráel Istenét. Itt is fontos, hogy az Ószövetség nem nevezi meg az edomiták istenét, amely az elmélet szerint JHWH és a biblián kívüli forrásokból ismert Qósz kapcsolatát mutatná. Ha az elméletek között mégis valamiféle nagyobb léptékű sorrendet kellene felállítani, érdemes arra figyelni, hogy az Él-elmélet legfőképpen egy kérdéses etimológián és egy *argumentum e silentio* alapul. Qósz esetében is egy negatív lelet bír nagy jelentőséggel. Ha mindezeket mérlegre állítjuk, akkor a szövegek szintjén a viharisten motívumai jelentkeznek a legegységesebb módon, amely arra utalhat, hogy ez lehetett a kiindulópont JHWH vallástörténeti változásának folyamatában. Ez az alapprofil lassan bővült: Izráel Istene lassan átvette a többi isten funkcióját és feladatát, kijelentette magát népének, míg végül majd ő lesz „minden mindenkben” (Kol 3,11).

Felhasznált irodalom

- Adrom, F. – Müller, M.: The Tetragrammaton in Egyptian Sources. In: Oorschot, Jörgen van – Witte, Markus (szerk.): *The Origins of Yahwism*. BZAW 484. De Gruyter, Berlin–Boston 2017, 93–113.
- Ahn, G.: Monotheismus und Polytheismus als religionswissenschaftliche Kategorien? In: Oeming, Manfred – Schmid, Konrad (szerk.): *Der eine Gott und die Götter*. Theologischer Verlag, Zürich 2003, 1–10.
- Albani, M.: Deuterocesajas Monotheismus und der babylonische Religionskonflikt unter Nabonid. In: Oeming, Manfred – Schmid, Konrad (szerk.): *Der eine Gott und die Götter*. Theologischer Verlag, Zürich 2003, 171–201.
- Albertz, R.: Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit. Teil 1: Von den Anfängen bis zum Ende der Königszeit. GAT 8/1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992.
- Albright, W. F.: *Yahweh and the Gods of Canaan*. JLSR 7. Athelone Press, London 1968.

- Alt, A.: Der Gott der Väter. In: uő: *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*. Band III. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1968.
- Amzallag, N.: Furnace Remelting as the Expression of YHWH's Holiness. *Journal of Biblical Literature* 134. (2015/2), 233–252.
- Amzallag, N.: Moses' Tent of Meeting – A Theological Interface between Qenite Yahwism and the Israelite Religion. In: *Scandinavian Journal of the Old Testament* 33. (2019), 298–317.
- Amzallag, N.: Some Implications of the Volcanic Theophany of YHWH on His Primeval Identity. In: *Antiquo Oriente* 12. (2014), 11–38.
- Amzallag, N.: The Identity of the Emissary of YHWH. In: *Scandinavian Journal of the Old Testament* 26. (2012), 123–144.
- Amzallag, N.: Yahweh, the Canaanite God of Metallurgy? In: *Scandinavian Journal of the Old Testament* 33. (2009), 387–404.
- Anderson, J. S.: *Monotheism and YAHWE'S Appropriation of Baal*. LHBOTS 617. Bloomsbury, London–New Delhi–New York–Sydney 2015.
- Aurelius, E.: Bundestheologie im Alten Testament. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 111. (2014/4), 357–373.
- Balogh Csaba: Exkluzivizmus, intolerancia és az Ószövetség világa. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 10. (2019), 21–40.
- Bennett, W. H.: *The Theology of the Old Testament*. Thomas Whittaker, New York 1895.
- Berlejung, A.: Dämon. In: Berlejung, Angelika – Frevel, Christian: *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament*. 2., unveränderte Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2009, 127–129.
- Berlejung, A.: Die Anfänge und Ursprünge der Jahweverehrung. In: *Berliner Theologische Zeitschrift* 30. (2013), 142–165.
- Berlejung, A.: Tod und Leben nach der Vorstellungen der Israeliten. In: Janowski, Berndt – Ego, Beate (szerk.): *Das biblische Weltbild und seine altorientalischen Kontexte*. FAT 32. Mohr Siebeck, Tübingen 2001, 465–502.
- Bozó Réka: Démon(i) névmutató – ártó lények és erők az Ószövetségben. In: *Kre-Dit* 2019/1. <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/bozo-reka-demoni-nevmutato-arto-lenyek-es-erok-az-oszovetsegben/> (2020. ápr. 18.)
- Burney, Ch. F.: *Outlines of the Old Testament Theology*. Edwin S. Gorham, New York 1906.
- Cross, F. M.: *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. Harvard University Press, Cambridge–London 1997.
- Davidson, A. B.: *The Theology of the Old Testament*. Charles Scribner's Sons, New York 1904.
- Dijkstra, M.: El, the God of Israel – Israel, the People of YHWH. In: Becking, Bob – Dijkstra, Meindert – Korpel, Marjo. C. A. – Vriezen, Karel J. H. (szerk.): *Only One God?* Sheffield Academic Press, London – Continuum, New York 2001, 81–126.

- Dunn, Jacob E.: A God of Volcanoes: Did Yahwism Take Root in Volcanic Ashes? In: *JSOT*, 38. (2014), 387–424.
- Eichrodt, W.: *Theologie des Alten Testaments I*. Ehrenfried Klotz Verlag, Stuttgart 1957.
- Ficker, R.: מַלְאָכִים In: Jenni, Ernst – Westerman, Claus (szerk.): *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. 2. Band. Chr. Kaiser, München – Theologischer Verlag, Zürich 1971, 900–908.
- Freedman, D. N. – O'Connor, P.: יהוה. In: Botterweck, G. Johannes – Ringgren, Helmer et al (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*. III. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1982, 534–554.
- Frevel, Chr.: *Aschera und der Ausschließlichkeitsanspruch YHWHs*. BBB 94. Beltz Athenäum, Weinheim 1995.
- Frey-Anthes, H.: Dämonen/Dämonenbeschwörung (AT). In: *WiBiLex. Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*. <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/16101/> (2020. ápr. 15.).
- Gericke, J.: *What is a God?* T & T Clark, London–New York 2017.
- Gesenius, W. – Kautsch, E. – Bergstrasser G.: *Hebräische Grammatik*. Darmstadt 1985.
- Gér, A. L.: Vázlatok az ószövetségi „démonológia” tárgyából. In: Zsengellér József – Trajtlér D. Ágnes (szerk.): „A Szentnek a megismerése ad értelmet”. *Conferentia Rerum Divinarum 1–2*. L'Harmattan, Budapest 2012, 19–31.
- Gnuse, K. R.: *No Other Gods*. JSOTSS 241. Sheffield Academic Press, Sheffield 1997.
- Golub, M.: Personal Names in Judah in the Iron Age II. In: *Journal of Semitic Studies* 57. (2017/1), 19–58.
- Golub, M.: The Distribution of Personal Names in the Land of Israel and Transjordan during the Iron II Period. In: *Journal of the American Oriental Society* 134. (2014/4), 621–642.
- Görg, M.: Jahwe – ein Toponym? In: *Biblische Notizen* 1. (1976), 7–14.
- Görg, M.: Šb'wt – ein Gottestitel. In: *Bibische Notizen* 30. (1985), 15–18.
- Green, A. R. W.: *The Storm-God in the Ancient Near East*. BJS 8. Eisenbrauns, Winona Lake 2003, 246. Dever, W. G.: *Did God Have a Wife?* Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI – Cambridge, UK 2005.
- Hartenstein, F.: Sonnengott und Wettergott in Jerusalem. In: Männchen, Julia – Reiprich Torsten (szerk.): *Mein Haus wird ein Bethaus für alle Völker genannt werden. Judentum seit der Zeit des Zweiten Tempels in Geschichte, Literatur und Kult*. Festschrift für Thomas Willi zum 65. Geburtstag. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2007, 53–69.
- Hilbrands, W.: Das Verhältnis der Engel zu Jahwe im Alten Testament, insbesondere im Buch Exodus. In: Roukema, Riemer et al. (szerk.): *The Interpretation of Exodus: Studies in Honour of Cornelius Houtman*. Contributions to Biblical Exegesis & Theology. Peeters Publishers, Leuven–Paris–Dudley, MA 2006, 81–96.

- Kató Szabolcs-Ferencz: Jetró: Midián és JHWH papja? In: Kiss Gábor (szerk.): *Fiatalkutatók és Doktoranduszok IX. Nemzetközi Teológus-Konferenciája 2019*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2020, 203–212.
- Kató Szabolcs-Ferencz: Ugarit és az Ószövetség. In: Bihari Erika – Molnár Dániel – Szikszai-Németh Ketrin (szerk.): *Tavaszi Szél – Spring Wind 2019*. I. kötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2020, 543–550.
- Karasszon István: *Az óizraeli vallás*. Budapesti Református Teológiai Akadémia, Budapest 1994.
- Karasszon István: Ni ange ni bête. In: uő: *Az Ószövetség varázsa*. Új Mandátum, Budapest 2004.
- Keel, O.: *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*. OLB IV/1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007.
- Keel, O. – Uehlinger, Chr.: *Göttinnen, Götter und Gottessymbole*. Academic Press Fribourg, Freiburg 2010.
- Knauf, E. A.: Yahweh. In: *Vetus Testamentum* 31. (1984), 467–172.
- Köckert, M.: *Vätergott und Väterverheißungen*. FRLANT, 142. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988.
- König, E.: *Geschichte der alttestamentlichen Religion*. C. Bertelsmann, Gütersloh 1912.
- Kőszeghy Miklós: Polijahvizmus és Asera-hit Izraelben a Kr. e. 9. században. In: *Egyháztörténeti Szemle* 3. (2002/2), 28–39.
- Kreuzer, S.: Zebaoth – der Thronende. In: *Vetus Testamentum* 56. (2006), 347–362.
- Lang, B.: *Jahwe, der biblische Gott*. Verlag C. H. Beck. München 2002.
- Köckert, M.: Die Theophanie des Wettergottes Jahwe in Psalm 18. In: Richter, Thomas – Prechel, Doris – Klinger, Jörg (szerk.): *Kulturgeschichten. Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*. Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken 2001, (208–226) 217–223.
- Lemche, N. P.: *Ancient Israel*. JSOT Press, Scheffield 1988.
- Leuenberger, M.: Jhwhs Herkunft aus dem Süden. In: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 122. (2010), 1–19.
- Leuenberger, M.: Noch einmal: Jhwh aus dem Süden. In: Meyer-Blanck, Michael (szerk.): *Geschichte und Gott*. VWGTh 44. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2016, 267–287.
- Leuenberger, M.: Solarisierung des Wettergottes Jhwh. In: uő: *Gott in Bewegung*. FAT 76. Mohr Siebeck, Tübingen 2011, 34–71.
- Levin, Chr.: Das vorstaatliche Israel. In: uő: *Fortschreibungen*. BZAW 316. Walter de Gruyter, Berlin–New York 2003, 142–157.
- Mettinger, T. N. D.: The Elusive Essence. In: Blum, Erhard – Macholz, Christian – Stegemann, Ekkehard W. (szerk.): *Die Hebräische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte. Festschrift für Rolf Rendtorff zum 65. Geburtstag*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1990, 393–417.

- Miller, P. D.: *The Religion of Ancient Israel*. Library of Ancient Israel. SPCK, London – Westminster John Knox Press, Louisville, KY 2000.
- Moor, J. C. de: *The Rise of Yahwism*. BETL 91. Leuven University Press, Leuven 1997.
- Müller, R.: Das theophore Element „Baal“ zwischen Samuel und Chronik. In: Becker, Uwe – Bezzel, Hannes (szerk.): *Rereading the relecture?* FAT II, 66. Mohr Siebeck, Tübingen 2014, 107–129.
- Müller, R.: *Jahwe als Wettergott*. BZAW 387. Walter de Gruyter, Berlin 2008.
- Niehr, H.: *Ba'alšamem*. OLA 123. Peeters, Leuven–Paris–Dudley, Ma 2003.
- Niehr, H.: *Der höchste Gott*. BZAW 190, Walter de Gruyter, Berlin 1990.
- Östborn, G.: *Yahweh and Baal*. LUÅ 51. C. W. K. Gleerup, Lund 1956.
- Pfeiffer, H.: Gottesbezeichnungen/Gottesnamen (AT). In: *WiBiLex. Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*. <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/19928/> (2020. ápr. 14.).
- Pfeiffer, H.: *Jahwes Kommen von Süden*. FRLANT 211. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005.
- Rad, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája. I. Izrael történeti hagyományainak teológiája*. Ford. Bendl Júlia, Görföl Tibor, Mády Katalin, Szita Szilvia. Osiris Kiadó, Budapest 2000.
- Rahmouni, A.: *Divine Epithets in the Ugaritic Alphabetic Texts*. HdO 93. Brill, Leiden–Boston 2008.
- Renz, J. – Röllig, W.: *Handbuch der althebräischen Epigraphik. Band I. Die althebräischen Inschriften*. Die Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1992.
- Rose, M.: Yahweh in Israel – Qaus in Edom. In: *Journal for the Study of the Old Testament* 4. (1977), 28–34.
- Römer, Th.: *The Invention of God*. Harvard University Press, Cambridge–London 2015.
- Schmidt, W. H.: 𐤁𐤏. In: Jenni, Ernst – Westerman, Claus (szerk.): *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. Band 1. Chr. Kaiser, München – Theologischer Verlag, Zürich 1971, 142–149.
- Schorch, St.: Baal oder Boschet? Ein umstrittenes Element zwischen Religions- und Textgeschichte. In: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 112. (2000/4), 598–611.
- Schroer, S.: *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient. Eine Religionsgeschichte in Bildern. Band 2. Die Mittelbronzezeit*. IPIAO. Academic Press Fribourg, Bern 2008.
- Smith, M. S.: *God in Translation*. FAT 57. Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 11–15.
- Smith, M. S.: The God Athtar in the Ancient Near East and His Place in KTU 1.6 I. In: Zevit, Ziony – Gitin, Seymour – Sokoloff, Miachel (szerk.): *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*. Eisenbrauns, Winona Lake 1995, 619–640.
- Smith, M. S.: *The Origins of Biblical Monotheism*. Oxford University Press, Oxford 2001.

- Stein, P.: Gottesname und Genitivattribut? In: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 131. (2019/1), 1–27.
- Thompson, H. O.: Yahweh. In: Freedman, David Noel (főszerk.) et al.: *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. VI. Doubleday, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1992, 1011–1012.
- Tilly, M. – Zwickel, W.: *Religionsgeschichte Israels. Von der Vorzeit bis zu den Anfängen des Christentums*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2011.
- Toorn, K. van der: *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*. SHCANE 7. Brill, Leiden–New York–Köln 1996.
- Toorn, K. van der: God I. In: Toorn, Karel van der – Becking, Bob – Horst, Pieter W. van der (szerk.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. 2nd extensively rev. ed. Brill, Leiden – Eerdmans, Grand Rapids, Mich. 1999, 352–365.
- Tropper, J.: The Divine Name *Yahwa. In: Oorschot, Jürgen van – Witte, Markus (szerk.): *The Origins of Yahwism*. BZAW 484. De Gruyter, Berlin–Boston 2017, 1–21.
- Vriezen, Th. C.: The Edomitic Deity Qaus. In: *Oudtestamentische Studiën* 14. (1965), 330–353.
- Weippert, M.: Synkretismus und Monotheismus. Religionsinterne Konfliktbewältigung im alten Israel. In: uő: *Jahwe und die anderen Götter*. FAT 18. Mohr Siebeck, Tübingen 1997, 1–24.
- Wellhausen, J.: *Israelitische und Jüdische Geschichte*. Georg Reimer, Berlin 1904.
- Westermann, C.: *Genesis 1–11*. BK I/1. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1976.
- Westermann, C.: *Isten angyalainak nincs szárnyuk*. Kálvin Kiadó, Budapest 2000.
- Zevit, Z.: *The Religions of Ancient Israel*. Continuum, New York 2001.

* * *

The Only God among the Gods.

The Original Character of YHWH in Light of the Recent Scholarship

In the Old Testament one may come across seemingly polytheistic passages. In Ps 82:1, for example, “God takes a stand in the divine council, gives judgment in the midst of the gods.” Who are these gods, and what is their relation to YHWH? After elucidating the North-West Semitic Iron Age concept of deity used with a wide variety of meanings (angels, spirits of the dead), the present study discusses religious historical theories concerning the development of polytheism in Israel and the alleged original character of YHWH. While in the past the God of Israel was considered a special type of deity in the region, more recent studies categorise YHWH as an El-type king-god, as a Baal-like storm-god, or as a hypostasis of the Edomite Qos. This article briefly surveys the issue in recent scholarship and weighs up the arguments.

Keywords: YHVH, history of Yahwism, polytheism, pantheon, Canaan.